

ВНЕСОК МОСКОВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто зміст нормативних документів та теоретичних положень, запропонованих Московським археологічним товариством (1864-1922) для здійснення роботи щодо вивчення й збереження культурної спадщини на теренах Російської імперії. Підкреслено, що вони відповідали досягненням пам'яткознавства останньої третини XIX – початку XX століть, а в ряді випадків не втратили свого значення й сьогодні.

Ключові слова: пам'яткознавство, Московське археологічне товариство, законопроект, пам'ятка, класифікація.

Рассмотрено содержание нормативных документов и теоретических положений, предложенных Московским археологическим обществом (1864-1922) для осуществления работы относительно изучения и сохранения культурного наследия на территории Российской империи. Подчеркнуто, что они отвечали достижением памятниковедения последней трети XIX – начала XX веков, а в ряде случаев не потеряли своего значения и сегодня.

Ключевые слова: памятниковедение, Московское археологическое общество, законопроект, достопримечательность, классификация.

The article deals with the content analysis of the legislative documents and theoretical fundamentals introduced by Moscow Archeological Society (1864-1922) in order to perform the work connected with the investigation and preservation of the cultural heritage on the territory of the Russian Empire. It was found out that the taken measures met the achievements of the artifacts studies of the last third of the XIX century and the beginning of the XX century and, moreover, in many cases had not lost their importance and validity up till now.

Key words: artifacts studies, Moscow Archeological Society, draft legislation, artifact, classification.

Проведення діяльності з пошуку, вивчення та охорони національної культурної спадщини передбачає залучення різностороннього й багатого досвіду, накопиченого науковими інституціями минулого, багатьма поколіннями дослідників й шанувальників старовини. У цьому контексті заслуговує на увагу пам'яткознавча робота, що її здійснювало на території Російської імперії, в тому числі й на підвладних їй українських землях, Московське археологічне товариство (1864-1922). Засноване з ініціативи відомого громадського й культурного діяча О. Уварова, головні свої завдання воно вбачало у впорядкуванні системи виявлення, вивчення і збереження історичних пам'яток, організації їх охорони на загальнодержавному рівні. Водночас Товариство увійшло в історію і як потужна інституція у

справі розробки правових та теоретичних засад пам'яткознавчої діяльності. Однак, на відміну від пошуку, дослідження та збереження пам'яток старовини [11; 5; 2], цей аспект роботи Товариства ще не знайшов у науковій літературі належного висвітлення [3]. Тому, враховуючи роль Московського археологічного товариства у пам'яткознавчій роботі, виходячи із ступеня розробки проблеми, спираючись на певне коло опублікованих та архівних джерел, у статті ставиться мета проаналізувати його внесок у розробку правових та теоретико-методологічних основ пам'яткознавчої діяльності.

Уперше власні пропозиції щодо охорони старожитностей Товариство виклоло в оприлюдненому 21 березня 1869 року «Проекті положення про охорону давніх пам'яток» [6, с. 136–139]. У ньому

наголошувалося, що перед тим як прийняти ефективно рішення щодо охорони пам'яток, необхідно спочатку виявити і взяти на облік усі старожитності, які потребують охорони, а потім відшукати засоби для їх збереження. При складанні списків пам'яток пропонувалося розділити їх за розрядами: 1) пам'ятки архітектури (кам'яні і дерев'яні споруди, вали, городища, кургани тощо); 2) писемні пам'ятки (рукописи і стародруки); 3) пам'ятки малярства (ікони, фрески тощо); 4) пам'ятки ліплення, різьблення, вироби із золота, срібла, міді, заліза. Згідно з проектом, найневідкладніших заходів охорони потребували архітектурні й малярські пам'ятки, тому що вони є найбільш незахищеними. Складаючи списки пам'яток, передбачалося давати про них коротку історичну довідку, вказувати, на чий землі або у підпорядкуванні якого відомства вони знаходяться, чи потребують ремонту і т. ін.

Для успішного складання списків пам'яток проект передбачав утворити п'ять археологічних округ: Московську, Петербурзьку, Київську, Казанську та Одеську. При потребі їх кількість могла зростати. Підготовлені списки мала розглядати Особлива комісія з числа депутатів від археологічних округ, Академії наук, університетів і духовних академій, чиновників Міністерства внутрішніх справ та інших установ. Після цього складався один загальний список, у якому всі пам'ятки старовини розподілялися на два розряди. У перший з них вносилися найбільш вагомні для історії і культури старожитності, котрі заборонялося перебудовувати чи видозмінювати без дозволу царя. До другого розряду входили пам'ятки, які дозволялося ремонтувати з дозволу Міністерства внутрішніх справ чи Синоду (залежно від підпорядкування) при обов'язковому погодженні з археологічним товариством, що діяло на території даної округи. На другому етапі планувалося скласти списки пам'яток писемності, ліплення, різьблення тощо, котрі потребували відповідного збереження та охорони.

На місцеві археологічні товариства проект покладав обов'язки виявлення і дослідження історії місцевих пам'яток старовини, вчасного подання довідок про них для внесення у загальні списки. Археологічні товариства повинні були також наглядати за збереженням пам'яток у своїй окрузі, для чого в кожній губернії пропонувалося призначити відповідальних за цю справу. Охоронці повинні обиратися з осіб, відомих знаннями і любов'ю до старовини. Їхня праця мала прирівнюватися до державної служби і відповідно оплачуватися.

Пропозиції Московського археологічного товариства були винесені його засновником і головою О. Уваровим на обговорення першого археологічного з'їзду, що відбувся у Москві в 1869 році. Підтримавши їх, з'їзд прийняв рішення підготувати на основі положень, запропонованих О. Уваровим, проект «Про заходи до збереження пам'яток старовини». Розроблений провідними науковцями –

учасниками першого археологічного з'їзду – проект було схвалено у 1871 році на другому археологічному з'їзді у Петербурзі [6, с. 140–141]. Документ викликав широкий резонанс у російському суспільстві і підтримку його передових кіл, зацікавлених у прийнятті справді дієвих заходах щодо охорони історичних пам'яток. Передбачалося, що після остаточного затвердження на третьому археологічному з'їзді проект удасться подати на розгляд вищим владним структурам імперії і надати йому силу закону. Однак через протидію консервативних кіл, які маніпулювали непорушним правом приватної власності, обговорення проекту затягнулося більш ніж на чотири десятиліття і він так і не вступив у дію як законодавчий акт.

На межі XIX – XX століть Товариство стало ініціатором низки інших правових пам'яткоохоронних документів демократичного характеру. З них, насамперед, слід виділити «Правила Комісії для збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві» від 23 квітня 1890 року [6, с. 174–176]. Головна мета комісії полягала в постійному нагляді на території Московського навчального округу за станом збереження архітектурних історичних пам'яток, недопущенні їх руйнації, турботі про їх відновлення згідно з існуючими тоді пам'яткоохоронними та будівельними нормативними документами. Комісія розглядала проекти прибудов до старовинних споруд, вирішувала питання про відновлення чи зруйнування будівель або їх частин, опікувалася реставрацією окремих з них. До складу комісії входили історики, мистецтвознавці, архітектори, художники. Її рішення базувалися на матеріалах, отриманих з церковних та світських відомств або зібраних самими членами комісії шляхом спеціальних оглядів конкретних пам'яток.

До правових документів Товариства належать відгук на основні положення, вироблені Комісією з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток (16 січня 1906 року) [6, с. 204–209], «Проект правил про охорону пам'яток старовини» (31 січня 1909 року) [6, с. 224–225], «Проект закону про охорону давніх пам'яток в Росії» (1911 рік) [7] тощо. Активно Товариство відгукнулося (28 січня 1912 року) й на урядовий законопроект «Положення про охорону старожитностей», що з'явився на початку 1909 року [6, с. 309–314]. Вказавши на його актуальність і низку позитивних сторін, Товариство одночасно висловили на його адресу чимало серйозних критичних зауважень. Вони стосувалися слабкості теоретичної бази проекту, відірваності від життя й низької практичної придатності багатьох його положень, зосередження усіх без винятку пам'яток церковної старовини, в тому числі архітектурних, у руках церкви, а не держави, надзвичайного обмеження обов'язків і прав місцевих органів, повного ігнорування в пам'яткоохоронній роботі громадсь-

ких наукових осередків, мізерних розмірів фінансування пам'яткоохоронних структур і т. ін. Підсумовуючи власні зауваження з приводу внесеного у Державну думу «Положення про охорону старожитностей», Товариство зазначило, що коли «законопроект стане законом, то він не тільки не покращить справи охорони пам'яток Росії, але в нинішньому своєму вигляді цю справу погіршить» [6, с. 314].

Після власної появи Товариство активно долучилося й до розробки теоретико-методологічних засад пам'яткоохоронної роботи. На той час дискусійним у цій галузі було питання про те, що слід рахувати пам'яткою старовини. Вже під час роботи першого (1869 рік) і другого (1871 рік) археологічних з'їздів О. Уваров, ставлячи питання про необхідність виявлення, вивчення та збереження різного роду історичних реліквій, висловлював своє бачення, що варто вважати старожитністю (історичною пам'яткою). У це поняття він то вкладав «усі пам'ятки, якого б не було роду, що залишилися від давнього життя народів, усякі «старожитності», як вони іноді називаються» [1, с. 11], то відзначав, що «...пам'яткою варто визнати тільки той залишок речовий, тільки ту письмову звістку або усне повідомлення, які пояснюють нам культурний стан давнього побуту якого-небудь народу певної епохи» [1, с. 9]. Учений підкреслював, що значущість кожного залишку давнини залежить від певних умов, до яких належать: а) відомість, у якому місці знайдено чи зроблено пам'ятку; б) за яких обставин і умов її виявлено; в) якій епосі належить; г) яке її походження (до минулого якого народу вона відноситься). Голова Московського археологічного товариства зауважував: «При достовірності цих чотирьох головних умов найнезначніший, очевидно, залишок старовини може слугувати нам важливим джерелом для археології... Нарешті, точне знання цих же чотирьох умов дає нам переконання про незаперечну оригінальність пам'ятки, що вивчається, яке становить найдорожчу цінність для розвитку всякої науки» [1, с. 9].

Спроби пояснити термін «старожитність» тривали і під час роботи третього загальноросійського археологічного з'їзду, що проходив у 1874 році. На ньому О. Уваров остаточно відкинув це поняття як застаріле, вважаючи його пережитком того періоду, коли до археології зараховували тільки твори мистецтва, а все, що до таких не відносилося, іменували «старожитностями». Замість нього О. Уваров вважав доцільним використовувати для всіх без винятку предметів старовини термін «археологічна пам'ятка» (в розумінні *пам'ятка давнини*, і не обов'язково викопна) [10, с. 22]. У кожній такій пам'ятці він виділяв дві сторони: археологічну та художню. Перша вказувала на значення конкретної пам'ятки в той період, до якого вона належала, а також визначала можливість використання пам'ятки для реконструкції побуту стародавнього суспільства. Друга сторона характеризувала мистецьку цінність пам'ятки. Крім цього, з ар-

хеологічного погляду О. Уваров виділив ще дві характеристики пам'ятки – її загальну та особисту риси. Голова Московського археологічного товариства підкреслював, що загальна риса залежить від загального характеру епохи, в яку була створена пам'ятка. Особиста ж риса, на думку О. Уварова, відбивала у пам'ятці або її виробника, або когось, хто залишив помітний вплив на її долі, причому яскравість особистого плану в міру давності пам'ятки послаблювалася.

На підставі власного бачення терміну «пам'ятка» О. Уваров дотримувався думки, що історія та археологія є галузями однієї і тієї ж науки побутописання народів. «Вони обидві однаково прагнуть до роз'яснення побуту народів, але досягають цієї мети іншими шляхами і дослідженням інших подробиць. Обидві науки себе взаємно доповнюють, хоча і додають різні методи при дослідженні своїх джерел, і внаслідок таких різних методів приходять до висновків зовсім різнорідних» [10, с.31]. Іншими словами, істотне розходження між історією й археологією, на думку О. Уварова, становив не предмет дослідження, а його метод [3, с. 228].

Виходячи з такої інтерпретації терміну «пам'ятка» і місця археології серед інших гуманітарних наук, О. Уваров визначав, що завдання археології полягає у вивченні давнього побуту народів на основі всіх виявлених пам'яток, які залишилися у спадок від кожного з них [10, с. 21]. Точка зору О. Уварова закликала до проведення активного археологічного пошуку, обліку й опрацювання всіх віднайдених матеріалів, ширшого їх використання для вивчення побуту давніх суспільств. Питання про суть терміну «старожитність» у контексті розробки і здійснення заходів щодо охорони пам'яток старовини порушувалося і на наступних загальноросійських археологічних з'їздах. Але який точно зміст необхідно вкласти в це поняття, за якими критеріями здійснювати відбір реліквій, що потребували охорони, на це та низку інших важливих питань вітчизняного пам'яткознавства одностайної відповіді учасники з'їздів так і не дали.

Своєрідну точку зору продемонструвало Московське археологічне товариство при визначенні віку, за яким конкретний предмет міг вважатися пам'яткою. У згаданих вище «Правилах Комісії для збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві» говорилося, що історичними пам'ятками вважаються всі предмети старовини походженням до XIX століття [6, с. 174]. У відгуку Товариства від 16 січня 1906 року на «Основні положення», вироблені Комісією з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток, пропонувався новий часовий критерій: «Імператорське московське археологічне товариство припускало б... встановити ...що пам'ятка підлягає збереженню вже після виповнення 100 років» [6, с. 205]. А в 1911 році у власному «Проекті закону про охорону давніх пам'яток в Росії» товариство записало: «Ст. 1-а. Підлягають збереженню й охороні пам'ятки старовини, з доіс-

торичних часів до половини XIX ст., російського народу і народів, як тих, що проживали на російській землі, так і тих, що входять нині до складу Російської імперії, і предмети старовини іноземного походження» [6, с. 289].

Товариство розробляло положення й про типи (розряди) пам'яток. У 1869 році з'являється складена ним класифікація, що мала наступний вигляд: «1. Пам'ятки архітектури; сюди належать будівлі як кам'яні, так і дерев'яні, та всі штучні насипи, як-от: вали, городища і кургани. 2. Пам'ятки писемності, тобто рукописи і стародруковані книги. 3. Пам'ятки малярства: ікони, стінописи й ін. 4. Пам'ятки ліплення, різьблення і виробу з золота, срібла, міді й заліза» [6, с. 136]. Вже після появи такої класифікації з'явилися пропозиції про розширення кола типів пам'яток. Так, О. Уваров до вищеперахованих груп пропонував включити матеріали усної народної творчості, вироби з тканини, давній одяг і т. ін. [8, л. 3]. Його думка знайшла підтримку на другому загальноросійському археологічному з'їзді і була представлена у проекті положення про охорону пам'яток старовини, схваленому 12 грудня 1871 року. Тут, між іншим, було записано: «1) Усі пам'ятки старовини, що дійшли до нас, з метою охорони їх від руйнування чи невідповідних виправлень, оприлюднюються за допомогою складання їх списків. 2) Усі пам'ятки розділяються на такі головні розряди: а) пам'ятки зодчества; б) пам'ятки малярства: ікони, стінописи й ін., мозаїки; в) пам'ятки ліплення і різьблення; г) вироби з металу, кості і дерева; д) тканини, давній одяг й ін.» [6, с. 140].

У 1911 році у «Проекті закону про охорону давніх пам'яток в Росії» Товариство запропонувало нову схему поділу пам'яток на типи (розряди). Стаття 2-а проекту говорила: «Пам'ятки старовини підрозділяються на 5 розрядів: а) **зодчество**, під яким розуміються збережені повністю або частково будівлі і споруди з різних матеріалів, у тому числі штучні насипи: вали, городища, кургани і т.п., монументи на честь різних осіб та історичних подій і т.п.; б) **живопис**, до якого належать ікони, стінопис, картини, малюнки, мініатюри, декорації й інші подібні предмети; в) **ліплення**, з віднесенням до цього розряду творів скульптури – статуї, барельєфів, горельєфів і т.п. з різних матеріалів; г) **прикладне мистецтво**, куди зараховуються вироби з золота, срібла, міді, заліза, каменю, дерева, порцеляни й інших матеріалів, зброя, усякого роду прикраси, предмети церковного, військового і домашнього побуту, тканини, одяг, монети і т.д.; д) **писемність і друк**, що складаються з рукописів, стовпців, актів, гравюр, книг з гравюрами і надрукованих у давнину різного роду видань і т.п.» [6, с. 289].

Проект Товариства 1911 року був відповіддю на «Положення про охорону старожитностей», розроблене Міністерством внутрішніх справ і в тому ж році внесене на обговорення до Державної думи. Воно викликало справедливі нарікання з боку громадськості, зокрема Московського археоло-

гічного товариства. Автори критичних зауважень відзначали, що в урядовому документі «не передбачається охорона... пам'яток, пов'язаних з чудовими історичними подіями» [6, с. 314]. Такий недолік при визначенні типів (розрядів) пам'яток важко віднести до недогляду суто наукового характеру. Дослідники історії пам'ятокознавства Росії XIX – початку XX століть відзначають, що швидше за все це був принцип, який відбивав суспільно-політичний курс Державної думи. Царизм і дворянство виставляли на показ і охороняли свої палаци й родовитість. Однак вони не бажали увіковічнювати пам'ять про місце, пов'язані з яскравими прикладами всенародного героїзму і самопожертви, з виступами проти самодержавства, діяльністю таємних товариств та іншими антиурядовими подіями багатівкової історії Росії. Виділенню таких пам'яток як особливого виду культурної спадщини в дореволюційній Росії не сприяли й положення офіційної науки про історичний процес як час перебування при владі тих чи інших самодержавних осіб. Пам'ятки, що суперечили цим положенням, природно не підпадали під сферу дії російського законодавства, в основі якого лежала охорона приватної власності. Адже навіть настільки шановані національні святині російського народу як місце Бородінської битви і Куликове поле, перебували на початку XX століття у власності поміщиків. Виділення територій для встановлення тут пам'ятних знаків наштовхнулося на затятий опір землевласників та потребувало значних адміністративних зусиль і коштів. Ще жорсткішу позицію займали особи, власністю яких були будівлі-пам'ятки [4, с. 102–103]. Оголошення такого об'єкта пам'яткою у кожному конкретному випадку потребувало видання в Росії відповідного законодавчого акту, що на практиці не завжди було можливим.

Важливим компонентом діяльності Московського археологічного товариства у справі розробки поняття «історична пам'ятка» виступав і такий критерій, як значущість предмета старовини. На відміну від розбіжностей, якими супроводжувалася розробка інших критеріїв, у цьому разі Товариство разом з державними органами та іншими науково-громадськими товариствами дійшло загалом до єдиної думки. Згідно з міркуваннями Товариства, усі речі, зараховані до категорії історичних пам'яток, поділялися на пам'ятки державного значення, пам'ятки місцевого значення та пам'ятки, які не становлять особливої цінності. Ці погляди знайшли відбиття у запропонованому ним «Проекті правил про охорону пам'яток старовини» (1909 рік).

Вищенаведена класифікація пам'яток за значущістю викликала критичні зауваження з боку багатьох діячів культурно-мистецького життя Росії, зокрема тих, хто брав безпосередню участь у пам'яткоохоронній діяльності. Негативно поставився до ідеї поділу старожитностей на першорядні і другорядні Петро Покришкін (1870–1922) – член Імператорської археологічної комісії, академік Петербурзької академії мистецтв, учасник обстежен-

ня та реставрації архітектурних пам'яток на етнічних українських землях, у тому числі Волині й Холмщині. Право такого критичного погляду на запропоновану класифікацію вченому надавав нагороджений ним величезний практичний досвід у галузі дослідження і збереження архітектурних старожитностей. П. Покришкін вважав, що *«такий поділ може спричинити загибель найважливіших для історії російського мистецтва пам'яток, які здаються другорядними. Ніхто не має морально історичного права безповоротно вирішувати долі пам'яток визнанням деяких з них, «що мають місце значення», другорядними, які не заслуговують на державну опіку. Необхідно до останньої можливості захищати всі пам'ятки старовини, не відводячи їх під ранжир, але розмірковуючи про кожен з них окремо. В Росії доволі багато місця для того, щоб Стара Русь залишилася поруч з Новою недоторканою»* [9, л. 8].

Підсумовуючи зусилля Московського археологічного товариства щодо розробки за півстолітній період концептуальних підходів до визначення змісту поняття «історична пам'ятка», можна зробити такі висновки. У цій сфері внаслідок відсутності належного досвіду та наявності політико-ідеологічних підходів спостерігалось розмаїття

трактувань терміна «історична пам'ятка» та понять, пов'язаних з ним. Не до кінця узгодженим виявився і зміст головних критеріїв – міри давнини, типів (розрядів) і значущості, згідно з якими археологічна знахідка, мистецький витвір чи архітектурна споруда мали належати до пам'яток старовини. З-поміж цих критеріїв найгірше ситуація складалася з визначенням міри давнини, який би давав підстави зараховувати предмети до історичних пам'яток. Відсутність одноставності у визначенні змісту терміна «історична пам'ятка» негативно впливала на розгортання пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної роботи протягом останньої третини XIX – початку XX століть. Разом з тим у цій сфері простежується розуміння Московським археологічним товариством того, що пам'ятка є предметом давнини, належить до першоджерел і відіграє вагомий роль у вивченні матеріального і духовного життя людського суспільства. Проте до числа таких першоджерел, що потребували збереження й охорони, Товариство відносило лише найважливіші предмети, які допомагали розкриттю істотних історичних явищ, а також мали, на його думку, меморіальну цінність і неминуще художнє значення як зразки високих досягнень людської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ардашев Н. Н. Граф А. С. Уваров как теоретик археологии. Речь, произнесенная в заседании Императорского московского археологического общества 29 декабря 1909 года, посвященном памяти графа, по случаю истекшего 25-летия со дня его кончины / Н. Н. Ардашев. – М. : Б. и., 1911. – С. 10–12.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
3. Ганжа А. И. Методологические вопросы на III Археологическом съезде в Киеве (1874 г.) / А. И. Ганжа // Новые методы археологических исследований: Сб. научн. тр. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 225–233.
4. Егоров В. Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» / В. Л. Егоров // История СССР. – 1988. – № 1. – С. 100–106.
5. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Сергій Заремба. – К. : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.
6. Охрана культурного наследия в документах XVII – XX вв. Хрестоматия. Т. 1 / Авторы-составители: Карпова Л. В., Потапова Н. А., Сухман Т. П. – М. : Весь мир, 2000. – С. 136–139.
7. Проект закона об охране древних памятников в России. – М. : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – 8 с.
8. Российский государственный исторический архив, ф. 733, оп. 142, д. 509, 57 л.
9. Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, ф. 21, д. 31, 8 л.
10. Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? / А. С. Уваров // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. – К. : В типографии Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 19–38.
11. Уварова П. Архитектурные памятники юго-западного края / П. Уварова // Древности. – 1901. – Т. XIX. – Вып. II. – С. 57–63.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© С. В. Гаврилюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 21.09.201